

ELEMENTI ZA BRANJE LINHARTOVE ŽUPANOVE MICKE IN RICHTERJEVE DIE FELDMÜHLE*

Primerjava med Richterjevo *Die Feldmühle* in slovensko izpeljavo, Linhartovo *Županovo Micko*, je pokazala, da gre za dva načina oblikovanja: v *Die Feldmühle* za zaustavljajočega, jezikovno artističnega, kar bi kazalo na baročno (rokokojsko) poetiko; v *Županovi Micki* pa za linearnega, jezik je sredstvo za prikazovanje razmerij, kar bi kazalo na novo, razsvetljenško poetiko.

A comparison between Richter's *Die Feldmühle* and its Slovene derivation, Linhart's *Županova Micka*, reveals two different methods of composition: a stalling, linguistically artistic one, in *Die Feldmühle*, implying a baroque (rococo) poetics; and a linear one, with language as an instrument for demonstrating relationships, in *Županova Micka*, suggesting a new poetics, that of the Enlightenment.

Veseloigro Županova Micka (v nadaljnjem besedilu ŽM), izdano 1790 in uprizorjeno 1789, sta z Richterjevo predlogo *Die Feldmühle* (izdano 1777) podrobneje primerjala že Alfonz Gspan v Slovenskem jeziku leta 1940 in France Koblar v Gledališkem listu Akademije za igralstvo in umetnost leta 1948.¹ Njuni primerjavi sta izhodišče za postavitev dveh vprašanj, prvega o avtorstvu oziroma prevodu ŽM in drugega o stilu obeh veseloiger. Odgovora na vprašanja sta deloma znana:

— Gspan² meni, da je ŽM kljub vsem razlikam v bistvu vendarle prevod *Die Feldmühle* (v nadaljnjem besedilu DF), seveda v okviru tedaj veljavnih načel o svobodi pri prevajanju.³ Koblar⁴ je drugačnega mnenja: pravi, da se tako v ŽM kot v »Matičku« kažejo posegi iste narave, istega revolucijskega duha in da se o ŽM kot prevodu ne da govoriti.

— ŽM je delo razsvetljskega duha, DF pa je še sredi rokokojske galantnosti. Tega mnenja sta oba primerjalca.

Razmeroma manj pa sta avtorja primerjav prikazala postopka jezikovnega oblikovanja, dramskega dogajanja in zunajjezikovnih dejavnikov, kar bi v marsičem olajšalo dokazovanja o prevodu oziroma izvirnosti in o stilu obeh del. Drugo dejstvo, odločilno za novo primerjavo, je bilo leta 1966 objavljeno pismo Linharta Karlu Gottlobu Antonu, kjer med drugim piše: »Tvegaj sem poskus, sestaviti kranjsko veseloigro z imenom Županova Micka, *Marie, die Tochter des Supans*, in jo dal uprizoriti v tukajšnjem stanovskem gledališču.

* Za pregled in delen komentar nemškega dela gradiva se zahvaljujem germanistu Marjanu Horvatu.

¹ Alfonz Gspan, Linhartova Županova Micka in Richterjeva *Die Feldmühle*, Slovenski jezik 1940 (dalje Gspan 1940), 84—97; France Koblar, »Županova Micka« v slovestvu in na odru, Gledališki list AIU 3, 1948 (dalje Koblar 1948), 8—19.

² Gspan 1940, 96; mnenje popravi (po Koblarjevi primerjavi) v Zgodovini slovenskega slovstva I, Ljubljana 1956, str. 395; ga znova približa prvi oceni v delu Anton Tomaž Linhart, Ta veseli dan ali Matiček se ženi, Maribor 1967 (dalje Gspan 1967), v spremnem besedilu, 256—257.

³ O Sonnenfelsu, ki je formuliral ta pravila, gl. podrobneje Gspan 1940, 88; Filip Kalan, Anton Tomaž Linhart, Ljubljana 1979, 74—85.

⁴ Koblar 1948, 14—15; Gspan 1967, 257—258.

To je bil prvi poskus, odkar stanujejo Slovani na Kranjskem. Z veseljem sem videl, kako zelo se ti Slovani, ki jih že stoletja germanizirajo, še zmerom čutijo Slovane, s kakšnim entuziazmom visijo na svojem jeziku, na lastnih šegah, na svoji izvirnosti.⁵ In morda še tretje dejstvo, pomembno za branje tega besedila: gre za iskanje različnosti, samosvojesti obeh besedil, tako ŽM kot DF; iskanje je usmerjeno bolj v tekst in manj v okoliščine in dobo nastanka ter uprizarjanja obeh del.

1 Aktualizacija dramskega dogajanja

1.1 Prostor: Namesto v namišljen, nedoločljiv kraj in okolje postavi Linhart dramsko dogajanje na Kranjsko (31/28),⁶ v podeželsko okolico Ljubljane v smeri proti Kamniku (19/17), pri tem pa še označi povezanost ljudi z vinorodnimi kraji, Vipavo (32/29). Nekaj primerov:

R.7./.../ wie die vornehmen Frauen in den Stadt —

J. — aber es ist nun so Mode —

Mhn. — Es bläht so kalt da von Bergen her — husch — husch —

J. — es ist ein gerechter Wein, wie er vom Stock kommt —

/.../ koker Gospoda doli v'Lublani — (9/8)

— ampak toku je le Lublanska navada — (12/11)

— Huš, huš! kaj za en veter od Kamnika doli piše! — (19/17)

— Jest jim dober stojim, de je pravičen, zakaj ke sim ga sam iz Ipave perpelal — (32/29)

1.2 Imenje: Imena oseb so praviloma podomačena: Röschen je Micka, mlinar Jacob (tudi Jakob) je župan Jaka, Hanns je Anže, Weinglas je Glažek, Frau von Sternfeld je Šternfeldovka, Mohnkopf je podomačen pisno v Monkof, edino tuje zveneče in pisano ime je Tulpenheim.

1.3 Družbene plasti in razmerja med njimi je Linhart prilagodil stanju na Slovenskem.⁸ V obeh delih gre za tri plasti: plemstvo, kmete in tretjo plast, predstavlja jo Weinglas — Glažek, ki živi na robu prvih dveh, odvisna od obeh prejšnjih. Posebej je zanimiv lik Šternfeldovke ali Frau von Sternfeld, ki je agens obeh del in ima vlogo omiliti družbeno kritično ost, izpeljivo iz spora plemič : kmet, v nasprotje nemoralni plemič : pošteni kmet. Pri tem gre za občutno razliko med prikazovanjem pri Linhartu in Richterju:

J. Das nicht, aber wenn wir Bauern mit Stadtherren reden, so will die Zunge doch nicht recht so gehen, als wenn wir mit Bauern reden — — Die vornehmen Herrn können unser einem das Wort vom Maul weg schauen — Sie sehn uns so an, als wenn wir keine Menschen wären — und das bringt aus der Fassung —

Vže vejm, pak vunder, vidiš, nezna vsaki z'Gospodo, inu s'timi Šribarji v'caker hodit — kader bo dober s'tabo, al kader mo boš kaj pernesil, postavim enu tele, al kaj takiga, bo toku perluden, inu ponižen, tjistikrat bo tudi tebi jezik tekkel, koker de bi ga bil namazal. Kader boš pak kakšno prepirengo, al zdražbo imel, bo vse drugači — on te bo sukal, on te bo zvijal, de ti bo beseda v'ustih oterpnela —

⁵ Gspan, Pisma A. T. Linharta gornjeluzišskemu preroditelju dr. Karlu Gottlobu Antonu, Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 1966 (dalje Gspan 1966), 152.

⁶ Najprej je navedena stran Richterjevega, nato Linhartovega besedila.

⁷ Krajšave za osebe: R. je Röschen v DF ali Micka v ŽM; J. je Jacob (tudi Jakob) ali Jaka; H. je Hanns oziroma Anže; T. je v obeh delih Tulpenheim; Mhn. je Mohnkopf oziroma Monkof; W. je Weinglas oziroma Glažek; S. je Frau von Sternfeld oziroma Šternfeldovka. Pisava replik je prilagojena današnjemu črkovju.

H. Da habt ihr recht — lieber Jacob! ich habbs oft erfahren — Ein gnädiger Herr in der Stadt ist mir schuldig — Ich hab mir schon so oft vorgenommen recht grob zu seyn, wenn er mich nicht bezahlt — aber so oft ich zu ihm komme, steh ich wie ein Stock da, und trau mir mein Geld nicht zubegehren; denn er macht gleich bey der Thür ein Gesicht auf mich, als wenn ich ihm schuldig wär —

To je pač res — Ni davnu tega, ke me je Šribar v'grašini zavolo primšine v'strahu imel — jest sim mo povedal, kar sim vedil, potler sim pak molčal, inu sim mo figo v'aržati molil —

(29—30/26—27)

Oba, Richter in Linhart, opisujeta govorni položaj kmeta nasproti »Gospodi« oziroma »Stadtherren«. Vendar gre za razliko v vrednostnem akcentu in dolžini replike. V Richterjevi igri je naglašen apriorno nadrejen odnos gospoda do kmeta. Jacob definira nasprotje mestni gospod : kmet = človek : nečlovek; v govornem položaju kmet : kmet gre za enakovrednost (jezik teče), v položaju kmet : gospod pa je slednji nadrejen, kmetu beseda »otrpane« (kakor to prevaja Linhart). S podrobno opisanim primerom Hanns navedeno razmerje podkrepi in pojasni svoje občutje v podrejenem položaju, ko ne more terjati denarja, ki ga je posodil nekemu mestnemu gospodu. Ob obeh replikah se postavlja vprašanje: Ali je prostozidar Richter zapisal mučen opis kmetove nemoči in brezpravnosti iz človekoljubnih, mogoče tudi razsvetljskih nagibov ali pa je želel ugoditi dvoumnemu človekoljubju dvornega občinstva.⁹ Linhart je nasprotno Richterju prikazal, kako je vsakokratni govorni položaj kmeta odvisen od trenutnega razmerja z gospodom (»šribarjem«). Ko gospod kaj dobi ali potrebuje, je ves ponižen, priljuden, takrat kmetu beseda teče; ko gospod kaj zahteva, je neizprosen, kmetu beseda otrpane. Anže županovo ugotovitev potrди z besedami o svojem prepiru z grajskim pisarjem. Pomembna razlika pa je še v nečem: Hanns je upnik nekega mestnega gospoda, Anže pa se prepira s pisarjem, z družbeno nižjim sogovornikom, ustrežnejšim za takratne slovenske razmere.

Dvojnost, nakazana v Hannsovem razmerju do gospoda (je njegov upnik in si ne drzne zahtevati denarja), se pojavlja tudi ob podpisovanju ženitne pogodbe. Richterjevi kmetje so pismeni (Röschen celo zelo lepo piše), zato je nerazumljivo, da se Tulpenheim in Mohnkopf nočeta podpisati, kar opravičujeta s krči v roki in omrtvičenostjo. Nelogično obotavljanje gospodov s podpisovanjem v DF je Linhart uporabil, da je pokazal na kmetovo nepismenost in na to, kako lahko gospod (Tulpenheim) nepismenost kmeta (Micke) izrabi (dal ji je prstan, na katerem je Šternfeldovkino ime).

1.4 V okviru aktualizacije dramskega dogajanja je omeniti tudi zamenjavo dramskega rekvizita: Namesto portreta je Linhart uporabil prstan, najstarejše in najpreprostejše znamenje ljubezni in zvestobe.¹⁰ S tem je bistveno spremenil potek besedila in družbeno označenost nastopajočih:

⁹ Prim. mnenje A. Gspana o prikazovanju družbenega in gospodarskega položaja na Slovenskem v Linhartovem Matičku, v Anton Tomaž Linhart, Zbrano delo I, 1950, 479.

¹⁰ O okoliščinah nastanka in namena veseloigre Die Feldmühle gl. Gspan 1940, 85—86.

¹⁰ Koblar 1948, 12—13. Linhart se je namreč odpovedal tedanji modi, uporabljati portret namesto prstana.

R. — aber du siehst auch anders aus, als Hanns, deine Haar sind so schön frisirt — deine Locken so weiss gepudert, und dein Name — Schönheim — Schönheim — Frau von Schönheim — ha wie das klingt! Hanns, Hanns — Frau Hannsinn! pfuy — pfuy — *hält sich die Ohren* zu wie er mich so freundlich anschaut! —

— Pak si tudi druge sorte fanteč — lep — bogat — inu še zraven en žlahten Gospod — inu jest bom tudi žlahtna Gospa! — kok bo tu lepu slišat! — — Anžetova žena! fej! — kaj jest Anžetova žena bi ota biti? — fej —

(6/6)

Richter je ekspliciral tedanji lepotni ideal (pripisal poznavanje tega ideala kmečkemu dekletu), ga opremil s skladijskimi in besednimi paralelizmi in kontrastiral plemenito Schönheim z neplemenito Hannsin. Linhart je poudaril razlike med dvema stanovoma in besedno igro omejil na nasprotje žlahtna gospa : Anžetova žena, kmetica. V monologu razkrije Micka vrednote, lastne gornji meščanski družbi. Na koncu veseloigre se te vrednote (lepota, bogastvo in žlahtni stan) izkažejo za lažne in negotove.

2 Oblikovanje jezika dramskega besedila se kaže v leksiki, tropih in frazeologiji in v govornih elementih. Kako je Linhart pojmoval jezik, je povedano v njegovem pismu Karlu Gottlobu Antonu z dne 2. maja 1789, istega leta, kot je pisal in uprizoril ŽM: »Nikoli nisem obravnaval jezika kot končni smoter, temveč samo kot pripomoček za zgodovino.«¹¹ Ta »sredstvenost« Linhartovega jezika je nasprotje rokokojskemu, iz baroka izpeljanemu izrazu Richterjeve komedije.

2.1 V leksiki se Linhartovo oblikovanje jezika (izbor besedišča in kontekst neke družbeno označevalne besede) razlikuje od Richterjevega po aktualizaciji jezika (predvsem gre za približanje jezika dramskega besedila tedanjemu pogovornemu jeziku)¹² in eno- ali manj besednih poimenovanjih neke lastnosti, značilnosti kake osebe nasproti sinonimnim igram v DF.

Linhart je besedilo aktualiziral z ogovornimi imenskimi izrazi:

W. Euer Wohlgebohrnen Gnaden unterhänigst, gehorsamster Diener.	Pohlevni služabnik!	
T. Ihr Diener Herr Notarius.	Dober večer, Glažek!	
/.../	/.../	
W. Gnädiger Herr, /.../	Lubiček, /.../	
Seiner Wohlgebohrnen Herrn von Mohnkopf /.../	Lubiček — Monkof /.../	
Euer Wohlgebohrnen Geliebte /.../	—	
T. /.../ Herr Weinglas —		(15, 16/14)
T. Sie sind ein Hasenfuß — Herr Notarius —	Koraža vela!	
W. Wie Euer Wohlgebohrnen Gnaden befehlen.	Tim ludem ni vupat, naj meni verjamejo.	(20/17)

Oboji, tako Richterjevi kot Linhartovi ogovorni imenski izrazi kažejo Weinglasov oziroma Glažkov podrejen položaj, le da ogovori v DF eksplicirajo podrejenost z vsebino izraza, v ŽM pa s kontekstom, situacijo, v kateri

¹¹ Gspan 1966, 141.

¹² »Kot kaže, je vsakdanji govorni jezik močno vplival na Linhartov dramski dialog.« Breda Pogorelec, Nastajanje slovenskega knjižnega jezika, Jezikovni pogo-
vori II, CZ 1967, 104—105.

se srečajo in govorijo Tulpenheim, Monkof in Glažek. Richterjevi ogovori, za katere domnevam, da so bili v rabi v uradovanju in v dopisovanju (prim. dopisovanje med Linhartom in Antonom in njun dogovor o opustitvi vljudnostnih fraz na začetku pisma)¹³ se v taki obliki ne pojavljajo samo v pogovorih med Weinglasom in obema gospodoma, ampak tudi med gospodi in kmeti:

J. Nur herein meine Herren — es freut mich recht Sie bey mir zu sehen —

T. zu Röschen Weis er es wirklich?

R. Haar klein —

T. Gehorsamer Diener —

M. Ihr ergebener Diener —
schüchtern

W. Zu Tulpenheim: Weiß ers?

T. Ja —

W. Humilimus Servus — werthester Herr Müllermeister!

Le noter Gospodje, le noter — naj sture, koker de bi doma bili — — me veseli, de take Gospode per meni vidim — (k' Micki) Kaj res vse vedo?

Vse na tanku —

Ne zamerite Oča — (s' straham)

Dober večer —

(k' Tulp.) Al vej?

Meni se zdi —

Oča župan, Bog vas sprimi!

(30/27—28)

Richterjevo besedilo je na tem mestu (in sploh) pridvignjeno prav zaradi rabe govornemu položaju neustrezajočih ogovorov. Gospodje v DF ohranjajo družbeno distanco do kmeta. Najbolj zanimiv primer je Notarius Weinglas z latinskim ogovorom, ki ga mlinar Jacob ni mogel razumeti. Za Linhartovo besedilo je značilno naslednje: ogovor »Gospodje« in ironizacija, namenjena gledalcu (de take Gospode per meni vidim); Tulpenheimova raba onikanja (>... res vse vedo?<); in Tulpenheimova in Glažkova raba ogovora »Oča«, ki pri slednjem variira z »Očka« in »Lubiček«. Raba onikanja in še danes pogostnega ogovora »Oča« kažejo na zavestno približevanje pogovornemu jeziku, pri čemer se postavlja podobno vprašanje, kot se je že Koblarju: kako se more ta gospoda dobro pomeniti s kmetom?¹⁴ Na drugi strani pa kaže Linhartovo oblikovanje na hotenje z instrumentalnostjo jezika prikazati razmerja med družbenimi plastmi. Omeniti velja še Glažka: ko ogovori Tulpenheima, mu pravi »Pohlevni služabnik«, ko ogovarja župana, mu pravi »Oča«. To kaže (neprimerno bolj kot v DF) na njegov družbeni položaj, ki je na obrobju obeh plasti (plemstva in kmetstva) in se mora vdinjati kateremukoli plačniku, da preživi; in zato, da preživi, mora poznati navade obeh plasti. Zato se približuje besedišču bodisi enih bodisi drugih. Najbolje kaže razliko med Weinglasom in Glažkom repertoar latinskega izrazja, ki ga uporablja Weinglas: »pro forma«; »horam legalem«; »Humilimus Servus«; »Notarium — literatum«; »ut censeo stulti habemur«; »claris«. Glažek od vsega navedenega spregovori samo »ut censeo stulti habemur«, zato da župan Jaka ne bi mogel komentarja razumeti.

— Richter zelo pogosto zapiše sinonimne igre, Linhart pa eno ali manj besed, pri čemer je pozoren na položaj govorca. Primeri županovih in Jacobovih replik:

J. Ists nicht ein junger frischer Bursch?
Hat er nicht ein hübsches Haus —
schöne Grundstücke, grosse Wein-
garten, /.../

— ali ni on en lepi zali fant? — ali nima lepo hišo, lepe njive; /.../

(3/3)

¹³ Gspan 1966, 144, 159, 162.

¹⁴ Koblar 1948, 10.

J. /.../ Hanns ist doch ein hübscher Burch!	/.../ Anže je le en zali fant! (4/4)
J. Mäd! du hast mehr Verstand als dein Vater —	Dekle, ti imaš več pameti, koker tvoj Oča — (4/3)
J. Mäd! wenn ich nicht gewiß wüßte, daß du so vernünftig bist, /.../ — doch wie ich sagte, du bist klug —	Micka, aku bi jest nevedel, de si ti pametna, /.../ — pak sej si pametna — (5/5)
J. Hanns, mein Mäd! ist gescheider als wir alle zwey zusammen —	Anže, jest tej povem, mojo dekle ima več pameti, koker mi dva oba vkup — (12/11)
J. Röschen, du bist vernünftig, und hättest bald so grob gefehlt —	(22/ 0)
J. Sey gescheid Hanns, und führ dich wie ein Mann auf —	Pameten bodi, Anže! zaderži se, koker en mož — (25/22)

Richter zapiše o Anžetu: »junger«, »frischer«, »hübscher«; in njegovi lastnini: »hübsches Haus«, »schöne Grundstücke«, »grosse...«, Linhartov Jaka uporabi le dve možnosti: »lepi« in »zali«. V drugem primeru uporabi Linhart za Richterjeve sinonime: samostalnik »der Verstand« in pridevnike »klug«, »gescheid«, »vernünftig« le eno besedo: »pamet« in pridevniško izpeljavo »pameten«. S tem, da rabi le frekventne besede oziroma, da nakaže njihovo pogosto pojavljanje v govoru posameznih oseb, izoblikuje model pogovornega jezika, za katerega je prav frekventnost¹⁵ eno glavnih meril.

Akcent izbire besed je pri Linhartu drugačen. Najprej repertoar besed, s katerimi označujeta Tulpenheima Röschen (Micka) in Frau von Sternfeld (Šternfeldovka):

- S. »der Treulose«; »der Verräther«; »der Verführer«; »schändlicher Betrieger«; »hässlicher Verführer«;
 Š. »goluf nesramni«; »zapelivc gerdi«; »goluf«; tvoj zapelivc«;
 R. »ein Betrieger«; »eine Betriegerin«; »abscheulicher Mensch«; »der Falsche«; »wilder Mensch«; »der Mensch mit wildem Herz«;
 M. »en goluf«; »ena golfica«; »ta gerdež«; »ta goluf«; »tiga gerdeža«.

Značilnost rabe sinonimov v DF je, da jih v večjem številu (za Tulpenheima sicer ne) uporablja Röschen; v ŽM je tudi tu bogatejša govorica Šternfeldovke, ki dve varianti (»goluf«, »zapelivc«) opremi s prilastkom. Obe, tako Röschen kot Frau von Sternfeld, si prizadevata, kako čim bolj opisno prikazati Tulpenheimovo krivdo. Naslednji odlomek pokaže, v kateri smeri sta avtorja del izpeljala kritiko Tulpenheima na ravnini leksikalnih prvin:

R. Ich hab nicht geglaubt, daß der Mensch so ein wildes Herz haben soll —	Kdu bi bil rekal, da je on tak goluf. —
J. Ists dir nicht dann eingefallen, daß es ein Stadtwindbeutel ist?	Kaj nisi vedla, de Gospoda nas kmete le rada za nos vozi? —
R. Er schien so aufrichtig, und hat mir so viel Schöns gesagt —	/.../ take lepe reči mi je pravil —

¹⁵ Jozef Mistrík, *Stylistika slovenského jazyka*, SPN 1977, 213. Različne oblike približevanja oblikovanega jezika pogovornemu bi kazale na dejstvo, da se je ideja o pisanju za ljudstvo in o ljudskem tonu pojavila v Zoisovem krogu (oziroma pri Linhartu) že pred letom 1795, ko Zois poučuje Vodnika o namenu in naslovniku njegovega pisanja.

J. So sind diese Herren — /.../ Schau Mädln, wenn mich einer seinen lieben braven Jacob heißt, mir sagt, daß ich das schönste Mehl mahle, daß ich den besten Wein im Keller habe, und vergleichen mehr, so denk ich bey mir, Kerl du bist ein Spitzbub, /.../

Taki so le ti Gospodje; /.../ Vidiš Dekle, kader mi eden pravi, Jaka, vi ste en mož, vi imate to nar lepši hišo, per vas se en dober glažek vina pje, inu toku naprej, tok jest mislim, beštja, ti lažeš. /.../

(22—23/20)

Pri Richterju je Tulpenheim »der Mensch mit wildem Herz« = »Stadtwindbeutel« = eden od gospode (Herren); ko ga (Jacob) eden njih (gospode) hvali, si Jacob misli: ti si prebrisanec (»Spitzbub«). Kritika se vseskozi začinja in končuje pri posamezniku, naj gre za Tulpenheima ali za prebrisanca, ki sta iz gosposkega stanu.

Pri Linhartu je Tulpenheim goljuf. Županov odgovor takoj pokaže značilno ravnanje stanu (gospoda kmete rada za nos vozi), drugače povedano: takoj preide od posameznika na stan, družbeno plast (ev. razred). Naslednja županova replika je pravzaprav prevod nemškega besedila, odstopa le z besedo »beštja«, ki gledalca spomni na Anžetove »Lublanske beštje« in tako znova opozori na nemoralnost neke družbene plasti (to pove Anže v prejšnjem, zadnjem prizoru prvega akta).

Richterjevi merili za izbiro besed sta jezikovni artizem in variantnost-sinonimnost, pri čemer se zgodi dvoje: govor ne ustreza stanu govorca¹⁶ (prim. Röschen ali Jacoba) in označene so lastnosti (slabosti) posameznika in ne stanu. Taka izbira vpliva tudi na oblikovanje poteka dramskega besedila, za katerega se da reči, da je zaustavljajoče, posredno. Linhartovo merilo je drugačno: frekventnost besede, na eni strani v smeri nevtralnosti — stilne neznamovanosti, na drugi pa v smeri družbenega in vrednostnega označevanja.

3 Tropi in frazeologija: Med DF in ŽM gre za razlike, izvirajoče iz dveh parov oblikovalnih načel. V DF je v ospredju jezikovni artizem in posredno, zaustavljajoče se oblikovanje; v ŽM gre za pogovorni jezik in linearno, družbene razmere prikazujoče oblikovanje. Oblikovanje primer, metafor, frazeologemov in klišejev to nazorno kaže:

3.1 Primera. Ob nekajkrat navedenem primeru baročne govornice¹⁷ bojo ponazorjene nekatere značilnosti obeh besedil. Röschen (M.) se pritožuje čez Hannsa (A.):

R. Nun, er hat mir nie gesagt, daß auf meinen Wangen Rosen blühen — —
Daß der Cupido in meinen Augen sitzt, und mit Pfeilen nach ihn heraus schießt — —
Daß mein Gesicht so heiter, wie das blaue Firmament — —
mein Wuchs so gerad und schlank, wie ein Tannenbaum — —
— — und meine Stimme rührender als der Nachtigall ihre — —

No — on mi nigdar ne reče, da na mojih licah rožce cvedo —
De Cupido v' mojih očeh sedi, inn v' nje-ga strela — —

De je moj obraz toku jasn, koker nebu —
moj žvot toku raven, koker ena smreka — —

De je moje petje toku lepu, koker od ene tičece — (5/4—5)

¹⁶ Ponekod Richter od tega odstopa, npr. v narečni obliki Mädln, Glässl, ki ju govoriyo kmetje (predvsem mlinar Jacob), nasproti knjižnima Mädchen in Glässchen, ki ju govoriyo gospodje in notar.

Richter primere večinoma stopnjuje (schöner, rührender), Linhart jih oblikuje brez stopnjevanja (tako ..., kakor ...) in uporablja manj stilno zaznamovane besede. V obeh delih so navedene primere v pogovoru Jakoba s Hannsom (oziroma J. in A. v ŽM) reducirane. Tretjič se navedene primere pojavijo, ko se Hanns (A.) v novi preobleki predstavi Röschen (M.) in ironizira govorne navade mestne gospode (»neue Modi« — »lublanske navade«):

H. Du siehst aus wie eine Rosenstauden —
du bist so lang, und voll Blätter wie ein Tannenbaum,
und in deinen schelmischen Augen sitzt einer der mit einem Pfeil auf mich ausser schießt — —

Ti si lepa, koker ena roža, —
dolga, koker ena smreka, —
berhka, koker en hrast, —
v'tvojih tatinskih očeh en fant noter sedi, kateri v'mene vunkej strela — (24/21)

Način tvorbe primer je naslednji:

Richter:

Izgledaš kot ...,
si ... in ... kot ...

Linhart:

Ti si (taka) kakor ...
... kakor ...
... kakor ...

Primer je v Linhartovem primeru mnogo bolj razvidna kot pri Richterju. Učinek ironizacije je v ŽM dosežen tako, da je najprej uvedena pričakovana primer (lepa kakor roža), ki ji sledita nepričakovani (dolga kot smreka, brhka kot hrast). Podrobneje: Skladenjsko figuro oblikuje s tremi ponovitvami po vzorcu pridevnik—primerjalni veznik—samostalnik, pri čemer je v drugih dveh ponovitvah samostalnik nasprotje pričakovani lepoti, ki jo nakazuje pridevnik. Richter pri izpeljavi primere premika težišče s skladdenjskega na pomensko (od *si ... na in ... kot ...*).

Pri Linhartu gre pri govoru gosposkega stanu ponekod za intenziviranje, figuriranje pripovedi:

Mhn. Und ihre Tochter, das schönste Mädchen in ganz Europa — sie dürfte ein Huldgöttinn seyn —
T. Sie sind der würdigste Mann, denn ich je gekannt habe —

Ke bi jo eden v'križem sveta iskal, tok take punčke ne najde, koker je vaša Micka — (31/28)
Vi ste en mož, de vam ga ni para v'Kranjski deželi — (31/28)

Medtem, ko se Richterjev Mohnkopf razlikuje od kmeta z izrazi »Mädchen« (kmet uporablja Mädl), »Huldgöttinn«, to je z izrazi, pridobljenimi s šolo — drugačnim okoljem, se Linhartov Monkof razlikuje od kmeta v stopnji ekspresivnosti pretiravanja. Zanikana pogojna zveza (ko bi jo iskal, je ne najde) je prepletana s klišeji 'ljudskega jezika' (križem sveta iskati; iskati in ne najti) in sloni na primeri (take ni, kakor je Micka). Za obe primeri v obeh delih pa je značilna laž kot izhodišče,¹⁷ pri čemer Richter posploši, Linhart pa lokalizira in uporabi primerjalni prislov »ni para« kot osnovo primerjavi.

¹⁷ Navajata jo Jože Pogačnik v Zgodovini slovenskega slovstva 2, Maribor 1969 (dalje Pogačnik 1969), 131—32 in Jože Toporišič v Slovenskem knjižnem jeziku 2, Ljubljana 1974, 44—45.

¹⁸ Naj spomnim na Jacobovo repliko: »Kerl, du bist ein Spitzbub« — oziroma ostrejšo, Linhartovo: »beštja, ti lažeš« — (23/20).

Naslednja primera kaže na različno prikazovanje. Kmet (Hanns oziroma Anže) pripoveduje, v kakšnem položaju je našel Weinglasa (G.):

H. Sitzt auf einem grossen Stein gleich neben dem Steg — Sedi na enim kamenu, koker de bi pervezan bil, /.../ (28/25)

V tem primeru je Richterjeva primera nominalno oblikovana (prim. dalje govorne elemente — nominalnost), Linhartovo glagolsko in s tem na eni strani poživi dogajanje, na drugi pa bolj eksplicira razmerja.

V Linhartovem delu je osmešen le določen tip primere, tisti, ki kaže na neko izobrazbeno, družbeno pogojeno raven nasproti kmetu. Še podrobneje lahko ta tip označim za baročen: njegovo težišče je nominalnost, neopredeljena ali malo so določena skladijska razmerja prav zaradi potrebe po kopičenju atributov. Osnovni tip primere (tak kakor...) je zabrisan.

3.2 Manira in frazeologemi. Oblikovanje manire je pri Richterju vezano na neko predvideno recepcijo (sprejem in razumljivost — pogojno temu pravim dvorna oz. gledalčeva manira): Frau von Sternfeld pravi Röschen ob pogledu na portret:

Stn. Laß mich doch das schöne Portrait länger betrachten! Es ist so schön, so schön, daß ich mich darein verlieben könnte. — pusti mi ga en malu gledat — kok se lepu sveti —

R. Meinetwegen ins Portrait, so lang Sie wollen, nur nicht in Schönheim — (8/7)

Richter eksplicira ljubezen Frau von Sternfeld do Tulpenheima. Portret prikaže to možnost. Linhartov prstan niti ne daje take možnosti niti ne dopušča eksplikacije ljubezni, ostaja na ravni predmetnosti; Richter pa z opredmetenostjo koketira, ko predpostavi možnost zaljubljenja v stvar, v portret.

V naslednjem primeru se manira še izraziteje javlja: Mohnkopf govori Tulpenheimu, da naj mu prepusti Röschen:

Mhn. — doch laß mich auf den Katheder steigen, sey du *ich*, ich will *du* seyn, und Röschen gehöre für mich — ampak bodi ti *jest*, inu jest bom *ti* —

T. Dann würde dich weniger frieren — Meniš? — obriši se, Bratec —

Mhn. Das nicht — aber — — — (19/17)

V DF je sestav replike takšen: frazeologem (povzpeti se na položaj); zaimkovna igra, s katero Mohnkopf izraža željo po menjavi položaja; in predmet želje bo Mohnkopfov. Na Tulpenheimovo vprašanje, ali bi ga zaradi tega kaj manj zeblo, ne najde pravega odgovora. Od celotne Mohnkopfove replike v DF ohrani Linhart le retorično učinkovito zaimkovno igro, ki deluje v okviru konteksta prizora. To, kar mora Richter vsakokrat znova izpostaviti, posebej pojasniti, na kaj se govor neke osebe nanaša in okoliščine govora, to pove Linhart s kontekstom replike, prizora implicitno. Pogovor Monkofa s Tulpenheimom zaključuje z neizpeljanim frazeologemom (obrisati se pod nosom = ne dobiti) in (domnevam) z nasprotjem frazeologemu, z ogovorom »Bratec«, ki naj bi poudarjal bližino, mogoče tudi bratovščino.

Za maniro gre tudi v naslednjih primerih:

Mhn. Besonders bey unsern Zeiten, wo
mann leichter einen Zug von Sechsen
als eine Frau aushalten kann —
Bruder, wenss deine Dulcinea noch
lang macht, so steig ich auf meinen
Gaul, und jag auf und davon —

Prov imaš! Kdu bi si sicer ta križ na
glavo natepel —

(15/13)

Bratec, če tvojga zdihvanja ne bo sko-
rej konc, ti bom damu zdirjal! —

(18/16)

Tulpenheim Mohnkopfu o ženitvi s Frau von Sternfeld:

T. Du weißt, wie elend meine Finan-
zen stehen — durch die Heurath mit
ihr werd ich Herr von einem ansehn-
lichen Vermögen —

Ti vejš, de sim s'tabo vred en sromak.
Če jo dobim, bova dobru stala, me za-
stopiš —

(14—15/13)

»Zug von Sechsen« (voz s šesterovprego) kaže na družbeno okolje, v katerem živita Tulpenheim in Mohnkopf; pojem »Dulcinea« kaže na neko literarno izobrazjenost; poroka s Frau von Sternfeld bi Tulpenheimu omogočila zelo visok položaj. Oblikovno je to povedano s frazeologizirano primero (»leichter einen Zug von Sechsen als eine Frau«); frazeologemom (»lang machen«); klišejem (»Herr von einem ansehnlichen Vermögen«). Linhart je v teh primerih uporabil frazeologem (križ »natepsti« — naložiti si na glavo) bibličnega izvora in razširjen med ljudmi; sintagmo »tvojga zdihvanja« kot sinonim za ljubezensko izpovedovanje; in eksplikacijo položaja v navadnem govoru brez posebnih tvorb (mogoče je majhno odstopanje oblika »dobro stati«). Iz navedenih replik iz ŽM bi verjetno ne mogli spoznati, da gre za pogovor dveh mestnih gospodov, kar se da razmeroma hitro ugotoviti v DF. Šele kontekst omogoča branje teh mest kot govor nekmeta.

V DF prihaja do podvajanja — polaganja manire v usta kmečkega dekleta:

R. /.../ es ist recht unartig fremder
Leute Sachen aufzuheben —

/.../ kaj jim am gre?

(7/7)

Röschchen izreče vedenjsko pravilo, normo, ki ni ustrezna njenemu govornemu položaju. Linhart je za Mickin govorni položaj uporabil ustrežnejšo obliko, retorično frazeologemsko vprašanje. Iz Jacobovih replik podoben primer:

J. — doch wir wollen ihm die Lust
nach fremden Brod vertreiben — Ich
hätte Lust sie alle drey auf ein paar
Stund in den Mühlbach henken zu
lassen —

Jest bi skorej lušt imel, vse tri prov
dobru skopat —

(23/20)

Pridvignjenost Jacobove replike je dosežena z menjavo konteksta in s tem s spremembo pomena besede »die Lust«. Na eni strani frazeologem »die Lust nach fremden Brod« — nekaj napačnega, na drugi želja po maščevanju — oddolžitvi. Navedenega nasprotja Linhart ni obdržal, izrazil je le kmetovo pripravljenost, željo označiti svojo moč (kompetenco) nasproti gospodi.

3.3 Metaforika in frazeologija. Najzanimivejše replike so pri Richterju oblikovane kot preplet metafore in frazeologemov:

Stn. /.../ mein guter Genius hat mich
noch in Zeiten hergeführt — Noch
kann ich diese Unschuld dem Ra-
chen des Wolfes entreissen —
— wir wollen ihn so empfangen,
daß ihm die Lust vergehen soll, je
wieder der Unschuld eines armen
Mädchens Netze zu stellen —

— še bom to nedolžnost lohka rešila —

(9/8)

— medve ga boma prejele, de mo bode
lušt prešal, nedolžne dekleta zapeluva-
ti —

(10/10)

Primeri sta zgovorna zaradi menjave frazeologema, ki spremlja metaforo nedolžnost (Unschuld). Prvič gre za vezavo nedolžnosti na razmerje volk-jagnje, v drugem primeru za »mreže staviti«. V obeh primerih torej za metaforične frazeologeme, ki kažejo določeno družbeno okolje. Linhart je v teh dveh primerih le enkrat uporabil metaforo »nedolžnost«, v drugem primeru pa pridevnik nedolžen, v sintagmi nedolžna dekleta.

Najbolj izpeljana prepletanja učinkujejo kot zaokrožene podobe:

T. /.../ das Garn ist um dich geworfen
— bald bald bist du meine Beute —
H. Es darf nur wo ein guter Bissen
seyn, so hat der Geyer gleich die
Stadtmäuse dabey —

Dekle! skorej boš v' mojih pesteh —

(17/15)

De je le kje kaj pridniga, toku more
vže zlode te Lublanske fantaline zraven
imeti.

(21/19)

Navedena replika kaže, kako si Richter prizadeva oblikovati čim bolj skladno podobo in prikazati razmerje lovec-plen. V drugi repliki je podoba (mestne miši, kos — sira?) banalnejša. Linhartova predelava je v prvi repliki nevtralizacija, v drugi prenos iz predmetnosti (»Bissen«) na živost (»pridniga«); ob tem spremeni še mestne miši v ljubljanske fantaline.

Posebna konstrukcija v DF in poenostavitev v ŽM je v pogovoru med Tulpenheimom in Mohnkopfum o Weinglasu:

Mhn. Ein Mann der sich gerade für un-
sersn Plan schickt —
Eine Frucht, die schon drey vierttheil
zum Galgen zeitig —

Bratec, tak je, vidiš, koker si ga le vo-
šit moreš —
zrel za obesit —

(14/13)

Richter preplete metaforo (die Frucht) z dvema frazeologemskima osnovama: s prvo, nevtralnno (die Frucht zeitig), nanašajočo se na zrelost sadu; z drugo (ein Mann für Galgen zeitig) nanašajočo se na človeka, nepridiprava, zrelega za vislice. Ta preplet še dopolni z mero, količino zrelosti (»drey vierttheil«). Linhart je zapisal samo 'ljudski' frazeologem (»zrel za obesit«). Ta poseg je nevtraliziral govor podobno kot pri Monkofu (»če tvojga zdihtvanja ne bo konc«), besedilo je razmeroma trezno, realistično, pozornost gledalca je usmerjena drugam. Na kaj, to pove Monkof v repliki:

Mhn. Die Gerechtigkeit würde freylich
ein paar grosse Augen dazu machen
— Ein Mädchen durch ein falsches
Versprechen unglücklich machen, ist
eben so viel, als sich mit ihr durch
einen Verwalter zusammen geben
lassen —

Bog obari! al bi mestni Gospodje gerdu
gledali.

(14/13)

V prvi povedi Mohnkopfove replike (Pravičnost bi se seveda začudila) gre za preplet metafore (personifikacije vrednote pravičnosti) s frazeologemom (grosse Augen machen). Moralni zadržek, ki ga izraža prva poved, je razložen na primerih v drugi povedi. V tej Richter primerja dve obliki nepravičnosti: dekle z lažno oblubo nesrečno storiti je prav toliko kot se z njo preko posrednika (mešetarja) poročiti. Pri tem druga poved sloni na frazeologemih. Linhartov poseg se kaže v naslednjem: ne le, da je bistveno skrajšal Mohnkopfov komentar, ampak je tudi prenesel poudarek na družbeni položaj obeh, Tulpenheima in Monkofa. Richter nakazuje moralno problematičnost Tulpenheimovega postopka, utemeljuje pa svoj komentar z vrednoto, postavljeno zunaj konteksta ne le besedila, ampak tudi načina mestnega življenja. V ŽM Monkof pove, kako bi ju v mestu gledali, obravnavali. Utemeljitev je znotraj konteksta samega besedila, kolikor predstavlja ta pozitivni pol mestne gospode Šternfeldovka in denimo Tulpenheimov stric. To dejstvo bi nakazovalo immanentno utemeljitev ŽM nasproti zunanji, »transcendentni« v DF (gl. tudi oblikovanje poteka besedila).

3.4 Posebni modeli oblikovanja. Richterjevo rabo jezika lahko imenujem jezikovni artizem, saj gre za preverjanje in prikazovanje možnosti, ki jih daje zaustavljanje ob jezikovni ravnini dela. Linhartovo oblikovanje poteka v okviru retoričnih pravil z rabo pogovornega jezika in je linearno. Ob dveh besedah, nemški Mode (večkrat ironično Modi) in sintagmi ljubljanski (fantalini, beštje itd.) se oba postopka najboljše pokazeta: V Richterjevem besedilu pomeni die Mode način govora (z baročnimi primerami), v Linhartovem je to le ena oblik izražanja mestne, ljubljanske gospode:

J. /.../ vielleicht ist auch in der Liebe eine neue Mode aufgekommen —

— aber es ist nun so Mode —

H. /.../ ich will sehen, wie mir die Mode anstehen wird — —

Die Stadtnarren mit ihrer Modi.
Das sind mir drey wunderliche Figuren! /.../ die verfluchte neue Modi will mir nicht aus dem Kopf /.../ Es darf nur wo ein guter Bissen seyn, /.../ Stadtmäuse dabey —

R. Red du mit mir nach der alten lieber Hanns —

H. Nach der alten? /.../ einmal hast du die neue Modi doch lieber gehabt — hm? — —

Es (Kleid) ist freylich nicht nach der Modi.

J. He Hanns, wenn du mir noch einmal das Wort Modi nennst, so reiB ich dir die Zunge aus dem Hals. —

H. Die verfluchte Modi will mir nicht aus dem Kopf — /.../ gfallt dir der Stulp?

R. Er ist recht hübsch — du siehst einem recht curaschiren Mann drin gleich —

/.../ morebiti je tudi v'lubezni ena nova šega gori prišla —

(5/5)

— ampak toku je le Lublanska navada —

(12/11)

bomo vidili, koku se bo ta norčija odnesla —

(12/11)

Šentani norci Lublanski!

(13/12)

Kaj neki te Lublanske beštje tukej išejo? — /.../ Ni zastojn začelu dekle v perglihah govoriti, /.../ De je le kje kaj pridniga, toku more vže zlode te Lublanske fantaline zraven imeti.

(21/19)

Lubi Anže, pusti te norčije, — nikar me še ti ne jezi —

Koku je to? Sej še ni dolgu tega, de si take norčije štimala.

Kaj res, Micka (ta mu pravi, da naj vrže gosposko sukno stran)? ne verjamem, ni mogoče —

Anže, če ne boš tihu, ti bom jezik odrezal —

— koku ti dopade (klobuk) Micka —

Tudi klobuka na tri dežele nečem — obderži ti tvojo kloferžo, koker je sama na sebi —

H. He itzt soll mir ein Herr nach der Modi kommen!	Sej očes Gospoda imeti, kaj ne? —
R. und J. zugleich. Du Hanns, die Zunge —	<i>Jaka:</i> Anže, boš enkrat molčal? —
H. Das soll das letztmal gewesen seyn — die verdammte Modi!	No, tok pa nebom nič več rekal — (<i>na strani</i>) — ta šentana Gospoda mi ne gre iz glave. (24—25/21—22)

Postopek, s katerim oblikuje Richter primere (»die verdammte Modi«, »du Hanns, die Zunge«), lahko štejemo za zgostitev negativnih pomenov (to je nezaželenih očitkov Röschen; poudarjanje neustreznosti mestnih govornih, deloma tudi oblačilnih navad); s strnitvijo v eno ključno besedo postane statičen. Beseda se osamosvoji in učinkuje družbeno nevezano. K temu pripomore tudi besedna igra oziroma ironizacija die Mode v die Modi. Postopek ustaljevanja (frazologizacije) zveze »Lublanski /.../« kaže na premik od določene oblike ravnanja (die Mode) na družbeno skupino (ljubljski), ki je nosilka drugačnega ravnanja kot kmet. Linhart navezuje prilastek »Lublanski« na besede z negativnim zvenom (»norci«, »beštje«, »gospoda«, »norčija«, »navada«) in tako ustali zvezo z negativnim pomenom. Poenostavljeno povedano: Richter se zaustavi ob besedi, jo skuša napolniti s čim več pomeni; Linhart jo uporablja za izražanje razmerij, pomembna je njena instrumentalna vloga.

4 Govorni elementi. Na oblikovanje poteka besedila in jezika kažejo tudi govorni elementi. Ločimo jih glede na njihov položaj v stavku in pomenskost.¹⁹

4.1 Govorni signali so elementi govora, ki povezujejo govorečega in poslušalca. Govoreči z njimi ohranja ali priteguje pozornost ogovorjenega. Njihov položaj je pred samim sporočilom, lahko so vrinjeni ali v končni poziciji. Od sporočila so ločeni navadno z vejico (tako tudi pri Linhartu). Pomensko so izpraznjeni.

Najprej gre za imena, ogovorne imenske izraze:

W. Euer Wohlgebohrnen Gnaden unterhänigst, gehorsamster Diener.	Pohlevni služabnik!	(15/14)
T. Ihr Diener, Herr Notarius.	Dober večer, Glažek!	(15/14)
W. Seiner Wohlgebohrnen Herrn von Mohnkopf haben /.../	Vže vejim! Lubiček — Monkof so mi /.../	(16/14)
W. Humilimus Servus — werthester Herr Müllermeister!	Oča Župan, Bog vas sprimi!	(30/28)

Linhart uporablja ogovore v njihovi primarni, fatični vlogi. Richter je z njimi prikazal družbene plasti in prepad med njimi. S tem jih je pomensko napolnil, saj niso le dopolnilo ali uvod v neko sporočilo, kakor je to narejeno v ŽM. Zadnja replika notarja Weinglasa je zanimiva zato, ker ogovora mlinar Jacob ni mogel razumeti. Tako je Richter pokazal distanco med notarjem (izobraženim človekom) in kmetom. Ta distanca je pokazana tudi v razmerju Frau von Sternfeld-Jacob in Röschen:

Stn. (zu Jacob) Keinen Dank guter Mann; /.../	Brez vse hvale, Oča; /.../	(27/24)
Warum erschrikst du so liebes Kind?	Lubka, kaj si se vstrašla? —	(7/7)

¹⁹ Toporišič, Slovenski pogovorni jezik, Slavistična revija 1—2/1970, 66—68, Pogorelec, Vprašanje govorenega jezika, Jezikovni pogovori I, 1966, posebej od 144—149.

Frau von Sternfeld je nasproti Jacobu nadrejena glede na svoj družbeni položaj, nasproti Röschen pa še glede na življenjske izkušnje in starost. Ogovor Šternfeldovke »Oča« je poimenovanje, običajno za starejše, kmečke ljudi. Linhart ga je povzel iz pogovornega jezika in tudi v ogovorih aktualiziral dramsko dogajanje.

Druga skupina govornih signalov je oblikovana z 2. osebo, ki ima vlogo poživljati, dinamizirati govor:

J. — ich red ja nur davon — /.../ sej jest le govorim, vidiš! — (22/19)
Stn. Ja ich bins und /.../ Ja, jest sim, vidiš Srota, /.../ (10/9)

Ne le fatično, ampak tudi intencionalno vlogo ima retorično vprašanje Kaj ne? Na tem nivoju nima Richter ustrezne izpeljave.

J. /.../ du wirst ihm doch ein freundliches Gesicht machen, Röschen, wann er kommt? — sej boš dobra z'njim, kader pride? kaj ne Micka? — (23/20)

4.2 Naslednji govorni elementi so naklonski preoblikovalci, izražajo stališče govorečega ali ga pojasnjujejo. V glavnem gre za prvoosebna dopolnila:

W. Ich finde eine kleine Unrichtigkeit /.../ Nezamerite očka; meni se zdi, /.../ (35/32)
J. Ha — Mäd!, das geschieht aus Liebe — — Dekle, meni se vse zdi, da on to z'lubez- ni sturi — — (4/4)
Mhn. — Ich sah sie rückwärts zur /.../ Jest sim jo vidil, meni verjami — (13/12)

Kaže, da Linhartova prvoosebna dopolnila izražajo govorčevo razmerje do povedanega, drugoosebna pa imajo namen, spodbuditi ogovorjenega ne le k poslušanju, ampak tudi k pritrtilnemu odgovoru.

4.3 Polnopomenski govorni elementi so ponovitve, ki nastopajo najprej kot izhodišče, potem pa kot jedro sporočila. Linhart jih uporablja za stopnjevanje. Navadno ne gre za gole ponovitve (tako navadno pri Richterju), ampak za oblikovanje skupine govornih elementov.

J. — grob sagst du? /.../ grob praviš,
R. Recht grob — Ja, prov grob je — — (4/44)
R. — Heut noch liebster Vater Jacob — — Dones, lubeznivi Oča, še dones, /.../ (6/6)
R. Sind sie alle beysammen? So vsi ukup?
T. Ja, Engelkind! Vsi, Lubca! (17/15)
Stn. Gewiß dein Liebhaber schönes Kind? Tvoj lubiček, kaj ne?
R. Nun ja — Moj lubiček, ja — (7—8/7)

Izhodišče, začetek ponovitve je vprašanje, jedro ponovitve je odgovor. To kaže na linearno oblikovanje.

Znotraj replike uporablja Richter zaporedne, Linhart pa okvirne ponovitve.

R. Hanns, Hanns — Frau Hannsinn! — Anžetova žena! fej! — kaj jest Anže-
pfuy — pfuy — tova žena bi ota biti? — fej — (6/6)

R. — wirst du kommen Schönheim? Ja?	Boš prišal, moj Shönheim? boš prišal?	(6/6)
Ja?	—	
J. Nur herein meine Herren —	Le noter Gospodje, le noter —	(30/27)

Ponovljeni govorni element uokvirja drugega, navadno je to ogovorni imenski izraz. Richter zapiše (gl. prvi dve repliki) zaporedne ponovitve, tvori jih s sopostavljanjem, kar učinkuje statično. Nominalno izražanje omrtvi potek besedila in prikrije stališče govorečega do resničnosti. V naslednjem primeru je razvidno, kako se Richter izogne ponovitvi s tem, da uporabi drugo besedo, Linhart pa jo ponovi in opremi s prvoosebim dopolnilom:

R. Schönheim ein Betrieger! Sie müssen	Shönheim en goluf? — oni, oni morejo	
eine Betriegerin seyn — /.../	ena golfica biti, /.../	
Stn. Er ist ein Verführer! /.../	On je en goluf, pravim jest!	(9/9)

Kot zadnjo moram omeniti razliko v oblikovanju govornih elementov v nominalne fraze pri Richterju in glagolsko izražanje pri Linhartu:

W. Ja!	Tjista je vže res, —	(35/32)
H. — ha da springt /.../	— Šentej Oča! tjistikrat mi serce prov poskakuje! —	(12/11)
Mh. Ja!	Je vže tukej; /.../	(14/12)
R. O ja — er ist ein Herr Von	To se vej, de; sej je en žlahtni Gospod	(9/8)
R. Ja liebster Vater —	Tok grem —	(29/26)

Zdi se, da glagolsko izražena stališča do resničnosti pripomorejo k tektonski zgradbi besedila, saj vseskozi kažejo govorčevu aktivno udeleženo, kateri se nasproti postavlja poslušalec. Richterjevo sopostavljanje govornih elementov, podob, replik, daje občutek, da bi se moglo delo v katerikoli smeri še dopoljevati, njegovo delo ima atektonsko zgradbo.

5 Oblikovanje dramskega besedila. Izhodišča za oblikovanje besedila so v ŽM drugačna kot v DF. Drugačen je pogled na svet, drug pa je tudi naslovnik, ki je (tako se zdi) bistveno vplival npr. na potek, jasnost in jezik DF. Razlike med deloma lahko iščemo v treh smereh:

5.1 Razlika med linearnim,²⁰ razvijajočim, neposrednim oblikovanjem v ŽM in posrednim, zaustavljajočim v DF. Eno glavnih načel Linhartovega oblikovanja dialoga²¹ je pravilo *vprašanje — odgovor* ali *izhodišče — jedro = izhodišče — novo jedro*. V glavnem je vsakokratno jedro izhodišče novi repliki, trditvi, odgovoru. Gre za sklenjeno, linearno, enosmerno oblikovanje. Vse zastranitve, ki bi načele sklenjenost replike, prizora, dela so črtane. To, da je Linhart na vseh ravneh (povedni, nadpovedni itd.) oblikoval po tem načelu, kaže na njegovo zavestno opredelitev za drugačen slog in pogled na svet. Nasprotno od Linharta Richter odgovore, jedra razširja, ponuja več možnosti, razlag. Posebej izrazito se da to videti na treh primerih, prvič ob Hannsovem monologu:

²⁰ Prim. Boris Paternu, Problem literarnostilne diferenciacije v slovenski književnosti razsvetljenstva, Obdobja 1, 1980, 37–56 in Pogačnik 1969, 135.

²¹ Prim. Pogorelec, Razvoj slovenskega knjižnega jezika, dodatek k informativnemu zborniku Slovenski jezik, literatura in kultura, Ljubljana 1974, 19.

H. Das sind mir drey wunderliche Figuren! Was wollten die Kerl bey der Mühl? Die haben nichts gutes im Kopf — das muß ich dem alten Jacob sagen — Wenn die Kerl gar ein Aug auf mein Mädln hätten! — Das war so unmöglich nicht — die verfluchte neue Modi will mir nicht aus dem Kopf — aber die solln mir auf den Hanns denken — Es darf nur wo ein guter Bissen seyn, so hat der Geyer gleich die Stadtmäuse dabey —

Kaj neki te Lublanske beštje tukej išejo? — Pak ne, de bi hotli z mojo Micko vasvati — šentej! ke bi jest to vedel, koku bi jih hotel skopat — Ni zastojn začelu dekle v'pergliah govoriti. Ta reč meni ne gre v'glavo — De je le kje kaj pridniga, toku more vže zlode te Lublanske fantaline zraven imeti.

(21/19)

Richterjev Hanns razmišlja v dveh smereh. Prva možnost za prisotnost treh gospodov (Tulpenheima, Mohnkopfa in Weinglasa) je mlin. Domnevo nakazujejo z besedami: Nič dobrega nimajo v glavi. Druga, realnejša možnost je Röschen. Na to bi kazala njena želja po novi modi. Zaustavljajoče imenujem to oblikovanje zato, ker ponuja več razlag, oziroma tisto, najverjetnejšo možnost zakrije z drugimi. Pri Linhartu gre vseskozi za eno možnost — Micko. Anžetov monolog pa je vendarle v marsičem podoben Hannsovemu: ob retorično oblikovanih delih replike se nahajajo tudi naključna nizanja okoliščin, neke vrste asociativno pisanje z zastranitvami. Na zastranitev kaže posebej preskok od okopanja gospodov do Mickinih primer.

Kako Richter dodaja osnovni liniji dramskega dogajanja številne zastranitve, lepo kaže pogovor Jacoba s prišleki o tem, ali so priče. Zaradi dolžine pogovora navajam samo ključni del:

J. Du (Hanns) must nicht so grob seyn mit diesen Herren — Sie sind blos als Zeugen hier —

T. Als Zeugen?

Mhn. Als Zeugen?

W. Als Zeuge?

J. Aber von Ihnen Herr Notarius verbricht mich, daß Sie die Sache bis Morgen aufschieben wollen — da ich Sie doch mit meinen eigenen Pferden abholen ließ —

W. Mit ihren eigenen Pferden? —

Anže pameten bodi — ti ne smeš te Gospode režalit, zakaj so tvoje priče —

Priče?

Priče?

Priče?

Meni se zdi, ja — sicer ne vejm jest, zakaj so mene objiskali? Tedej, oni Gospod Sribar, al niso za to prišli, de bodo ženitnu pismu za mojo hčer goripostavili?

(34—35/31)

V nadaljevanju DF mlinar Jacob prepozna notarja Weinglasa, kar pomeni novo zastranitev, in ga vpraša, zakaj hoče odlašati z ženitno pogodbo. Linhartov Glažek in Richterjev Weinglas na vprašanje odgovorita, da gre za napačna imena ženinov. Richterju ne gre zato, da bi Jacob razložil, zakaj so mestni prišleki priče, ampak zato, da lahko pokaže na kmetovo imetje (konje) in da prepozna notarja Weinglasa. Richter hoče kmeta utemeljiti s pomočjo zunanjih dejstev. Linhart utemelji kmeta znotraj linearnega oblikovanja, v samih replikah. Jaka ne pove le izhodišča (priče), ampak tudi jedro (ker so ga obiskali, so prišli z nekim namenom). Zadrego gospodov izrabi za to, da jih osmeši. Njihovo osnovno namero razkrije in onemogoči.

Tretji primer je pravzaprav na ravnini celotne veseloigre: Ali je goljufivi Tulpenheim prejel zaslužen kazen? Frau von Sternfeld pravi Tulpenheimu: »Wir fahren zu meinen Oheim —«, v eni zadnjih didaskalij pa je še pripis

»Sie führt Tulpenheim fort —«. Linhartova Štenfeldovka pa zavrne Tulpenheima: »Naj se pobero — mi dva sva narazen —«. Na Tulpenheimovo vprašanje o stricu odgovori: »Ima vse zvedit —«. V Richterjevi komediji bo pravi obračun zunaj igre, pri stricu (tam, kjer je v okviru etikete dvornega gledalstva tudi njegovo mesto). Pri Linhartu obračuna Štenfeldovka s Tulpenheimom pred kmetovimi očmi. Ljubljanski gospod je kaznovan; igre je konec, ni ji mogoče ničesar dodati ne odvzeti.

5.2 Oblikovanje besedila z izraženim ali prikritim stališčem do resničnosti (naklonskost). Razlika med izraženim in prikritim stališčem do resničnosti ustreza Linhartovemu glagolskemu (na eni strani) in Richterjevemu nominalnemu — samostalniškemu izražanju (na drugi). Predvsem gre za primere, ki so pri Richterju pomensko zgoščeni v nominalno frazo, razumljivo le v okviru širšega konteksta, in predstavljajo grožnjo neposlušnemu (»Du Hanns, die Zunge« (25): »verdammt die Modi« (25)); Linhart je take primere razvezal, jih glagolsko oblikoval (»Anže, boš enkrat molčal« (22); »ta šentana Gospoda mi ne gre iz glave« (22)). Gre za razmerje med implicitnim (ki mu značilnosti pripisujemo) in eksplicitnim (ki ga razbiramo) izražanjem stališča govorečega do resničnosti.²²

Tudi pri Richterju gre za eksplicitno izražanje pri Röschen, ko izpoveduje svojo nemoč in podrejenost (gl. strani 10—11).

5.3 Tretjo razliko v oblikovanju pomeni različna vloga jezika. Ali je dramatikov namen oblikovati artistično z zabrisanim sporočilom ali naravno z jasno idejo. Tako v leksiki, tropih, frazeologiji kot v govornih elementih se pri Linhartu čuti vpliv pogovornega jezika. Število in oblike govornih elementov kažejo, da je Linhart oblikoval po načelih govornega jezika. Primeri (pameten bodi; oča), ki so še danes v rabi, kažejo njegov posluš za naravno oblikovani govor. Druga prvina njegovega oblikovanja so retorični elementi. Pri Richterju gre za jezikovni artizem: prepletanje metafore s frazeologem, tvorba zaokroženih podob, stilno zaznamovane besede, klišeji govorice višje družbene plasti v govoru kmeta, tvorba nominalno osamosvojenih fraz.

6 Sklep. Poimenovanje resničnosti je bistveno pogojeno z družbenim okoljem (pri Richterju z naslovnikom — dvorom, pri Linhartu z določenim krogom, skupino ljudi) in odraža stališče govorečega do resničnosti, do upovedovanega in ogovorjenega.

Nasprotje med Richterjevo predlogo in Linhartovo izpeljavo bi lahko opisal tako: na eni strani prizadevanje, kako čim bolj raznovrstno, stilno zaznamovano poimenovati resničnost, na drugi pa težnja, čim bolj plastično prikazati razmerja med družbenimi plastmi. Novo, iz prejšnjega izvirajoče nasprotje je Richterjev posameznik nasproti Linhartovemu predstavniku stanu, družbene plasti. Tulpenheimova krivda pomeni (pri) Richterju krivdo posameznika, pri Linhartu pa kaže na nemoralnost gornje družbene plasti. Mohnkopfovo razmišljanje (»Die Gerechtigkeit /.../« (str. 14), v spisu nave-

²² Olga Kunst-Gnamuš o razmerju samostalniško-glagolsko izražanje med drugimi pravi: »S pretvorbo glagolske zveze, ki je izražena kot razmerje osebek-povedek ali povedek-predmet, v samostalniško, se lahko zbršejo nekateri temeljni podatki o nosilcih glagolskega izražanja.« Objavljeno v Izvor in funkcija samostalniškega izražanja, Jis 1979/80, št. 6, 164.

dena v okviru metafore na str. 17—18) je usmerjeno v moralno vprašanje, ki si ga more zastaviti posameznik, Linhartov Monkof pa se boji zgražanja in posledic v meščanski (njegovi, Tulpenheimovi) družbeni plasti.

V ŽM gre za linearno oblikovanje, v skladu z njim je raba elementov govornega jezika in glagolsko izražanje. V DF gre za posredno oblikovanje, ki ga spremljata jezikovni artizem in nominalno izražanje. Richterjevo insistirajoče oblikovanje omogoča domnevo o skrivnostnem, transcendentnem (od zunaj delo utemeljujočem) ozadju, viru oblikovanja predvsem s svojim nikoli dorečenim prevajanjem zamisli v določen izraz. O tem piše Spitzer: »Baročni umetnik pripoveduje nekaj in se popolnoma zaveda, da se tega v resnici ne more povedati. Znanе so mu vse težave prevajanja zamisli v izraz, vsa nezadostnost jezikovnega izrazja.«²³ Linhartovo delo je nastalo v okviru tistega pogleda na svet, ki te zunanje utemeljitve ne potrebuje. Tako kot mu je jezik pripomoček za zgodovino, so mu tudi veseloigra in njeni elementi instrument za oblikovanje samo v sebi zaokrožene (immanentne) podobe družbenih razmerij na Kranjskem koncem 18. stoletja.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein neuer, dritter, Vergleich zwischen dem Lustspiel 'Zupanova Micka' (Supans Micka) von Anton Tomaž Linhart (1789, mit der Jahresangabe 1790) und seiner Vorlage 'Die Feldmühle' (1777) von Josef Richter hat gezeigt, daß man die Unterschiede in den Gestaltungsprozessen auf drei Ebenen zu suchen hat.

1. Die Gestaltung der außersprachlichen Faktoren: in Linharts 'Zupanova Micka' wird das Geschehen dadurch aktualisiert, daß es in einem bestimmten Raum angesiedelt ist (ländliche Gegend im Umkreis von Ljubljana), bei Richter ist der Raum unbestimmbar; eine derartige Wirkung wird auch durch dramatische Requisiten erzielt — ein Ring statt eines Portraits.

2. Gestaltung der Sprache des Textes. Die Unterschiede zwischen den beiden Werken lassen sich durch Oppositionen beschreiben: in der Lexik geht es um synonymes Spiel (Richter) gegenüber der Frequenz (Linhart); bei den Tropen und Phraseologie handelt es sich um Metaphorik, verflochten durch Phraseologie gegenüber einem Gebrauch von volkstümlichen Phraseologemen; bei den Sprecherelementen handelt es sich um aufeinanderfolgende Wiederholungen im Gegensatz zu Rahmenwiederholungen und um die apostrophische Nominalausdrücke, die gesellschaftlich bezeichnend sind, gegenüber einheimischen, bzw. volkstümlichen, die eine fatische, intentionale Rolle spielen.

3. Gestalt und des Textverlaufes auf der Ebene der Repliken, Szenen und des Gesamttextes. Richters Gestaltungsprozeß verläuft hemmend, der Verfasser enthüllt verschiedene Möglichkeiten, mehrere Antworten (Mitteilungskerne) zu einem Ausgangspunkt, Linhart hingegen gestaltet linear, nach dem Grundsatz: Frage (Ausgangspunkt), auf die eine Antwort folgt, der Mitteilungskern. Die Verschiebung der Problematik von der Gegenständlichkeit als Mittelpunkt auf den Menschen, also die Verschiebung von der indirekten zur direkten Aufzeichnung der Wirklichkeit, charakterisiert Linhart schon durch die Änderung des Lustspieltitels, von 'Die Feldmühle' in 'Zupanova Micka'. Eine weitere Verschiebung, die das gesamte Werk charakterisiert, ist ein immanentes Darstellen des Weltbildes gegenüber Richters Art, die das Geheimnisvolle — einen transzendentalen Hintergrund zulässt. Eine dritte Verschiebung ist die Rücksichtnahme der Umgangssprache und der Gebrauch der Sprache als Mittel zur Darstellung der Verhältnisse gegenüber Richters sprachlichem Artismus.

Aus dem Angeführten lässt sich schließen, daß es sich bei der Feldmühle um eine Derivation aus der Barock (Rokoko) Poetik handelt, in Zupanova Micka um eine Darstellung der Verhältnisse zwischen gesellschaftlichen Schichten in einer Poetik, die mit der Aufklärungszeit verbunden sein könnte.

²³ Leo Spitzer, *Die Literarisierung des Lebens in Lopes Dorotea*, Bonn 1932, navedeno po Rene Wellek, *Kritički pojmovi*, Beograd 1966, 69.